International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.12 No.1 September – October 2024

जागतिक राजकारणात भारताची भूमिका आणि राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील आव्हाने

डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नळदुर्ग,ता. तुळजापूर जिल्हा. धाराशिव.

Corresponding Author - डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

DOI - 10.5281/zenodo.21054517

सारांश:

एकविसाव्या शतकात जागतिक राजकीय व्यवस्थेमध्ये मोठे बदल घडून आले आहेत. वेगाने होत असलेला आर्थिक विकास, तांत्रिक प्रगती आणि वाढती भूराजकीय स्पर्धा यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांची रचना बदलली आहे. या बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारत हा जागतिक राजकारणातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून उदयास आला आहे. जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहींपैकी एक आणि वेगाने विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून भारताकडे मोठी लोकसंख्या, वाढती आर्थिक क्षमता आणि दक्षिण आशिया व हिंदी महासागर प्रदेशातील महत्त्वाचे भौगोलिक स्थान यांसारखे महत्त्वपूर्ण फायदे आहेत.परंतु भारताच्या वाढत्या जागतिक भूमिकेसोबत राष्ट्रीय सुरक्षेशी संबंधित अनेक आव्हाने देखील आहेत. सीमावाद, दहशतवाद, सायबर सुरक्षा धोके, सागरी सुरक्षा आणि अंतर्गत सुरक्षेच्या समस्या ही त्यापैकी काही प्रमुख आव्हाने आहेत. या संशोधन लेखामध्ये जागतिक राजकारणात भारताच्या भविष्यातील भूमिकेचा अभ्यास केला असून राष्ट्रीय सुरक्षेवर परिणाम करणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच भारताने जागतिक स्तरावर आपली स्थिती मजबूत करण्यासाठी आणि अंतर्गत स्थैर्य राखण्यासाठी कोणत्या धोरणांचा अवलंब करावा याचाही विचार करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

गेल्या काही दशकांमध्ये जागतिक राजकीय व्यवस्थेमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. जागतिकीकरण, आर्थिक परस्परावलंबन आणि तांत्रिक प्रगती यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे स्वरूप बदलले आहे. या प्रक्रियेमध्ये उदयोन्मुख शक्तींनी जागतिक राजकारणात अधिक प्रभाव टाकण्यास सुरुवात केली आहे. या उदयोन्मुख शक्तींमध्ये भारताचे स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे, कारण भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने विकसित होत आहे आणि त्याची लोकशाही व्यवस्था मजबूत आहे.भारताची जागतिक पातळीवरील भूमिका त्याच्या विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधील सहभागामुळेही वाढली आहे. भारत हा संयुक्त राष्ट्रे, ब्रिक्स, जी२० आणि शांघाय सहकारी संस्था या संस्थांचा सक्रिय सदस्य आहे. तसेच प्रादेशिक स्तरावर दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य

संघटना आणि क्वाड सारख्या संघटनांमध्येही भारताची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

तथापि, भारताच्या वाढत्या जागतिक महत्त्वाबरोबरच काही गंभीर सुरक्षा आव्हानेही समोर येत आहेत. सीमावाद, दहशतवाद, अंतर्गत संघर्ष तसेच सायबर युद्ध यांसारख्या आधुनिक सुरक्षा समस्या भारतासमोर उभ्या आहेत. त्यामुळे भारताच्या जागतिक भूमिकेच्या भविष्यातील शक्यता आणि राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

जागतिक राजकारणात भारताची उदयोन्मुख भूमिका:

आर्थिक विकास आणि जागतिक प्रभाव:

भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावामागे आर्थिक विकास हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने वाढली असून तो जगातील मोठ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक बनला आहे. आर्थिक शक्तीमुळे आंतरराष्ट्रीय वाटाघाटींमध्ये देशाचे महत्त्व वाढते आणि जागतिक संस्थांमध्ये त्याचा प्रभाव वाढतो. भारताची व्यापक बाजारपेठ आणि कुशल मनुष्यबळ यामुळे परदेशी गुंतवणूक आकर्षित होत आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक सहकार्यामध्ये भारताचे महत्त्व वाढले आहे. भारत जागतिक व्यापार संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी सारख्या संस्थांमध्येही सक्रिय सहभाग घेतो.

धोरणात्मक आणि भूराजकीय महत्त्व:

भारताचे भौगोलिक स्थान हे त्याचे एक मोठे सामरिक वैशिष्ट्य आहे. दक्षिण आशियामध्ये आणि हिंदी महासागराच्या परिसरात असलेले भारताचे स्थान जागतिक व्यापार मार्गांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे.विशेषतः अमेरिका आणि चीन यांच्यात वाढणाऱ्या स्पर्धेमुळे इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात भारताचे महत्त्व वाढले आहे. भारताने जपान , ऑस्ट्रेलिया फ्रान्स , आणि अमेरिका यांसारख्या देशांबरोबर धोरणात्मक भागीदारी निर्माण केली आहे.

भारताचे राजनैतिक नेतृत्व:

भारताने नेहमीच शांततापूर्ण सहअस्तित्व, सार्वभौमत्वाचा आदर आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य या तत्त्वांचा पुरस्कार केला आहे. शीतयुद्धाच्या काळात भारताने अलिप्त चळवळ मध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती. आजच्या काळात भारताने व्यावहारिक परराष्ट्र धोरण स्वीकारले आहे. हवामान बदल, शाश्वत विकास आणि ऊर्जा सहकार्य यांसारख्या विषयांवर भारताने जागतिक स्तरावर नेतृत्व दाखवले आहे. याचे एक उदाहरण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय सौर संस्था.

जागतिक राजकारणात भारताच्या भविष्यातील शक्यता:

ग्लोबल साउथचे नेतृत्व:

भारत आज विकसनशील देशांचा आवाज म्हणून स्वतःला सादर करत आहे. आफ्रिका, आशिया आणि लॅटिन अमेरिका या प्रदेशांतील

अनेक देश भारताला विकास भागीदार म्हणून पाहतात.भारताने संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद मध्ये सुधारणा करण्याची मागणी केली आहे आणि त्यामध्ये कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी प्रयत्न केले आहेत.

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भूमिका:

इंडो-पॅसिफिक हा आज जागतिक राजकारणातील अत्यंत महत्त्वाचा प्रदेश बनला आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि ऊर्जा वाहतुकीच्या दृष्टीने या प्रदेशाचे महत्त्व मोठे आहे. भारताने आपली नौदल क्षमता वाढवून सागरी सुरक्षा मजबूत करण्यासाठी अनेक पावले उचलली आहेत.

तंत्रज्ञान आणि अंतराळ शक्ती:

तंत्रज्ञान आणि विज्ञानाच्या क्षेत्रात भारताने उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. माहिती तंत्रज्ञान, डिजिटल सेवा आणि अंतराळ संशोधन या क्षेत्रांमध्ये भारताचे योगदान मोठे आहे. इस्रो ने उपग्रह प्रक्षेपण आणि अंतराळ मोहिमांमध्ये मोठे यश मिळवले आहे.

भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील आव्हाने:

1. सीमावाद:

भारताला पाकिस्तान आणि चीन या दोन आण्विक शस्त्रसज्ज शेजाऱ्यांशी सतत सीमा तणाव सहन करावा लागतो. हे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोरील सर्वात जुने आणि गुंतागुंतीचे आव्हान आहे. दोन आघाड्यांवर एकाचवेळी सामना करण्याची शक्यता भारताच्या संरक्षण नियोजनावर मोठा ताण निर्माण करते.

2. दहशतवाद:

सीमापार दहशतवाद हा भारतासाठी दीर्घकालीन धोका आहे. केवळ बाह्य दहशतवादच नव्हे, तर देशांतर्गत अतिरेकी कारवायाही सुरक्षा यंत्रणेसाठी मोठे आव्हान निर्माण करतात. या समस्येचे राजकीय, सामाजिक आणि लष्करी असे तिन्ही पैलू एकत्रितपणे हाताळणे आवश्यक आहे.

3. सायबर सुरक्षा धोके:

भारताच्या डिजिटलायझेशनच्या वाढत्या प्रक्रियेसोबत सायबर हल्ल्यांचा धोकाही वाढला आहे. सरकारी संस्था, बँकिंग व्यवस्था आणि संरक्षण पायाभूत सुविधांवर होणारे सायबर हल्ले हे आधुनिक युद्धाचे नवे रूप आहे. या क्षेत्रात भारताला अजून बरीच क्षमता निर्माण करावी लागणार आहे.

4. सागरी सुरक्षा:

हिंदी महासागर हा भारताच्या व्यापार आणि ऊर्जा पुरवठ्याचा कणा आहे. या प्रदेशात चीनचा वाढता नौदल प्रभाव आणि समुद्री चाचेगिरी हे गंभीर धोके आहेत. भारताने नौदल क्षमता वाढवली असली तरी या आव्हानांशी सामना करण्यासाठी सातत्यपूर्ण गुंतवणूक आवश्यक आहे.

5. अंतर्गत सुरक्षा:

देशांतर्गत सामाजिक अस्थिरता, नक्षलवाद आणि ईशान्य भारतातील संघर्ष हे अंतर्गत सुरक्षेसमोरील आव्हान आहेत. बाह्य शत्रू या अंतर्गत कमकुवतपणाचा फायदा घेऊ शकतात, त्यामुळे

अंतर्गत स्थैर्य राखणे हे राष्ट्रीय सुरक्षेचाच एक महत्त्वाचा भाग आहे.

थोडक्यात, भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा ही केवळ लष्करी आव्हानांपुरती मर्यादित नसून ती बहुआयामी आहे आणि त्यासाठी एकात्मिक धोरणाची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:

जागतिक राजकारणामध्ये भारताचा स्थान हा आधुनिक काळातील एक महत्त्वपूर्ण बदल आहे. मजबूत लोकशाही व्यवस्था, वाढती अर्थव्यवस्था आणि धोरणात्मक भौगोलिक स्थान यांमुळे भारताला जागतिक स्तरावर नेतृत्व करण्याची मोठी संधी आहे. जागतिक स्थरावर नेतृत्व करत असताना देशांतर्गत असणारे विविध प्रश्न या मध्ये सीमावाद, दहशतवाद, अंतर्गत संघर्ष, सायबर धोके आणि सागरी सुरक्षा या आव्हानांवर प्रभावीपणे मात करणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकास, तांत्रिक प्रगती, राजनैतिक सहकार्य आणि मजबूत संरक्षण व्यवस्था यांच्या साहाय्याने भारत जागतिक राजकारणात अधिक प्रभावी भूमिका बजावू शकतो.

संदर्भ सूची:

१. अनिल देशपांडे, भारताचे परराष्ट्र धोरण. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, २०१५.

२. सुधीर कुलकर्णी, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि भारत. मुंबई: मॅजेस्टिक प्रकाशन, २०१८.

३. Mohan, C. Raja. Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. Palgrave Macmillan, 2004.

४. Pant, Harsh V. Indian Foreign Policy: An Overview. Manchester University Press, 2016.

५. Tellis, Ashley J. India's Emerging National Security Strategy. Carnegie Endowment for International Peace, 2019.

६. Ministry of External Affairs. India and the United Nations. Government of India.